
TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏ SEHRLİ NAXIŞ ELEMENTLƏRİ

Dekorativ tətbiqi sənətin əvəzolunmaz sənət əsərləri olan, naxış və ornamentlərlə zənginləşdirilən xalçalar əsrlərin adət-ənənəsini, yaşam tərzini, dünyagöüşünü və s. xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Tarixi sənət nümunlərinin bəzək elementinə çevrilmiş çoxsaylı naxışlar var ki, onlar xalçalarda da öz obrazını yaradır, kerçək anlamını ifadə edir. Xalçalarda, eləcə də digər tətbiqi sənət nümunələrində də tez-tez rast gəlinən belə naxışlardan birini də hamayil motivləri təşkil edir.

Dekorativ tətbiqi sənətdə təsvirlərinə rast gəlinən hamayilin erkən formaları hələ qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Hamayil ya üst geyiminə taxılır, ya da boyunbağı, bilərzik, üzük və s. bəzək əşyası kimi geyinilir. Hamayil Qafqaz, Şərq və s. xalqlarda geniş yayılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu hamayillər (müxtəlif formalarda – təsvir, simvolik əşya və s.) tapılmışdır. Tapılan faktik materiallar bir daha sübut edir ki, hələ qədim dövrlərdən xəstəliklərin, pis nəzərin, və s. xoşagəlməz hadisələrin qarşısını almaq üçün hamayildən istifadə olunmuşdur. Lakin islamın yarandığı dövrlərdən başlayaraq hamayildən daha geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu dövrdən etibarən hamayildən Quran ayələrini və yaxud digər yazıları, duaları boyundan asaraq gəzdirmək üçün istifadə olunur. Hamayillərdə gəzdirilən ayələri yazmaq üçün əsasən zəfəran, qızılgül, narıncı və s. müqəddəs sulardan mürəkkəb kimi istifadə edilir. Hamayillərdə daha çox tanrının, mələklərin müxtəlif sehrli adlarından, Qurandan götürülmüş ayələrdən istifadə olunmalı idi. Lakin hamayillərdə digər sehrlərin, tilsimlərin yazıldığı, onların gəzdirildiyi də danılmaz bir faktdır.

Dünya xalqlarının bir çoxunun hamayildən istifadə etdiyini desək yanlışdır və bu xalqlarda qadınlar hamayil geyinməklə bir çox hallarda özlərini “mühafizə olunmuş” kimi hesab edirdilər.

Hamayildən xanım Zəhrada istifadə etmişdir. Bəzi mənbələrin və Əllamə Baqir Şərif əl-Qureyşinin “Həzrəti-Fatimeyi-Zəhranın (s.ə.) həyatı” haqqında

verdiyi məlumata görə xanım Zəhranın gəzdirdiyi hamayildə bu sözlər yazılmışdır – “Ya Həyy Ya varlığı əbədi Olan, Sənin mərhəmətinlə yardım diləyirəm. Elə isə mənə kömək et, məni bir anlıq bələ nəfsim tərəfindən aldanmağa qoyma və bütün əməllərimi islah elə”.¹

Bir sıra ərəb möminləri fikir irəli sürürlər ki, peyğəmbərin mülahizəsinə əsasən hamayillərin – tilsimlərin, amuletlərin istifadəsinə haqq qazandırılırdı. Çünki, hamayillərdən (yəni onlarda saxlanılan, üzərində olan yazılardan) hər şeydən əvvəl pis gözü, cinlərə, şər qüvvələrə qarşı müdafiə üçün istifadə olunur.²

Ola bilsin ki, bu kimi səbəblərdən yaranan güclü inam hissi ilə əlaqədar olaraq hamayillər hazırki dövrdə də öz mövqeyini saxlamaqdadır. İnancların daşınması üçün əsas vasitə kimi istifadə olunan hamayillər müxtəlif materiallardan – dəridən, meşindən, parçadan, ağacdən, gümüşdən və s. müxtəlif materiallardan hazırlanır. Hamayillər adətən üçbucaqlı, dördbucaqlı, düzbucaqlı, dairəvi (mütəkkə) şəkilli formalara malik olurlar. Sadə hamayillər yalnız qeyd etdiyimiz bu cür formalardan və asılmaq üçün asılıqandan ibarət olurlar. Lakin mürəkkəb formalı hamayillər də var. Hamayillərin əsasını təşkil edən bu formaların aşağı hissəsindən zəncirlər asılır. Zəncirlərin uclarından isə hillər asılır. Bildiyimiz kimi hillər, hil formaları elə qədim dövrlərdən sehrli əşya kimi istifadə olunmuşdur.

Daha mürəkkəb formalı hamayillərdə var ki, onların özülünü təşkil edən hissənin həm aşağı, həm də yuxarı hissələri daha da zəngin tərtibatla bəzədilir. Qeyd etməliyik ki, zəncirlərindən hillər asılmış hamayillər daha geniş yayılmışdır.

Türksoylu xalqlarda – türklərdə, özbəklərdə, türkmənlərdə, kazaxlarda, qaraqalpaqlarda və s. hamayil geniş yayılmışdır. Nəzər salsaq hamayilin Yaxın Şərqdə və ərəb ölkələrində də geniş yayıldığını müşahidə edərik. Hamayilə Orta Asiya xalqları tumar, tomar, ərəblər, əfqanlar taviz, Yaxın Şərqdə və s. muska, tomar, tilsim, talisman, amulet də deyilir.

Qeyd etməliyik ki, müsəlmanlarda hamayil, taviz, tumar və s. adlarla tanınan bu əşyaya müxtəlif formalarına, onun təsvirinə dünyanın bir sıra xalqlarında da rast gəlinir.

Türksoylu xalqlarda geniş yayılmış hamayil təsvirlərinə onların toxuculuq sənət nümunələrində, tikmələrində, dekorativ sənət əsərlərində də rast gəlmək olur. Bu xalqların tikmələrində, xalçalarında, xalça məmulatlarında və s. sənət nümunələrində mövcud olan hamayil təsvirləri ya olduğu görünüşdə ya da sxematikləşdirilmiş şəkildə təsvir olunur.

Hamayil türksoylu Qaraqalpaqların həyatında hazırkı dövrdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.³ Qaraqalpaqların tumar, haykel, tumarşa adlandırdıqları hamayillər demək olar ki, geyimlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Hamayil təsvirlərinə Qaraqalpaqların tikmələrində, toxuculuğunda da tez – tez rast gəlinir. Buna nümunə olaraq onların tikmələrini, xalçalarını, köynəklərini, yurtlarını və s. qeyd etmək olar. Təqdim etdiyimiz şəkillərdən göründüyü kimi Qaraqalpak yurtlarında hamayil ya özü ya da təsviri yurtun giriş hissəsində yerləşdirilmişdir. Beləliklə də, hamayildən yenə də “qoruyucu”, “muhafizəkar” kimi istifadə olunmuşdur, yəni xəstəliklər, pis nəzər, pis ruhlar və s. pisliklər buradan içəri girməsin.⁴

Türkmən sənətkarlığında geniş yayılmış hamayilin (tumar) təsvirinə onların dekorativ tətbiqi sənətində də tez-tez rast gəlinir. Asmaldık adlı toxuculuq novündə daha çox olan hamayil təsviri burada da eyni funksiyanı yerinə yetirir desək yanlışdır. Ev heyvanlarının, xüsusilə də dəvə bəzək əşyası olan asmaldıklar formasına görə də hamayillərin bir variantına oxşadırlar. Asmaldık əsasən kiçik ölçülərdə (100x100 sm, 100x80 sm, 90x110 sm və s.) olan, aşağı və yan hissələri düz, yuxarı hissəsi isə üçbucaqlı formasında tamamlanan bəzək əşyasıdır. Asmaldıkların üzərində həm sadə, sxematikləşdirilmiş, həm də mürəkkəb, daha real formaya uyğun asmaldık təsvirlərinə rast gəlinir. Bu cür təsvirlər adətən asmaldığın yuxarısında - üçbucaq hissəsində yerləşdirilir. Araşdırma üçün bir asmaldığa diqqət yetirək. Asmaldığın yuxarısında mərkəzi hissəsində daha real təsvir üslubuna malik hamayil verilmişdir. Mərkəzdəki hamayil təsvirinin hilləri bərabərində isə, yanlarda iki hamayil təsviri var. Mərkəzdəki hamayilə oxşar olmayan bu hamayillər biri – birindən də fərqlidirlər. Digər iki, daha sxematik şəkilli hamayil təsviri isə asmaldığın kənar hissəsində yerləşdirilmişdir. Buradan da bir daha aydın olur ki, türkmənlər ev heyvanlarını da pisliklərdən, xəstəliklərdən və s. qorumaq üçün hamayil təsvirlərindən istifadə edirlər.

Hamayil özbəklər, qırqızlar, kazaxlar, ərəblər, əfqanlar və s. üçün də xüsusi əhəmiyyətə malik olan “bəzək” əşyalarından biridir. Hamayil təsvirinə bu xalqların da tətbiqi sənət nümunələrində rast gəlmək olar. Burada da hamayil təsvirləri özbək, kazax, əfqan və s. toxuculuq nümunələrinin naxış elementinə çevrilmişdir. Lakin bu cür təsvirlərin, naxışların yerləşdirilmə prinsipinə diqqət yetirdikdə onların qoruyucu, magik element kimi çıxış etdiyini müşahidə edirik.

Osmanlı dövrünə aid hamayillərə də çox tez-tez rast gəlinir. Bu da onunla izah oluna bilər ki, osmanlıların da məişətində hamayillərdən geniş istifadə olunmuşdur. Bu dövrə aid hamayillər onları bəzəyən elementlərin

fərqli olmaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Burada əsasən gümüşdən hazırlanmış hamayillərin üzəri cızma, qabartma və s. üsullar ilə müxtəlif yarımqiymətli daşlarla, dini yazılarla, nəbatı elementlərlə bəzədilirdi.

Türklərin toxuculuq sənətində də geniş yayılmış hamayil təsvirlərinə hər bir bölgənin xalçalarında rast gəlinir. Burada hamayil təsvirləri daha çox Mersin, Tokat, Konya, Eskişəhər, Elazığ və s. ərazilərdə toxunulan kilimlərdə mövcuddur. Buradakı hamayil təsvirləri həm üçbucaq şəkilli, həm də düzbucaqlı kimi təsvir olunmaqla hamayilin formalarını xarakterizə edir. Türk kilimlərində olan hamayil təsvirlərindən də bir daha aydın oldu ki, bu cür təsvirlər toxuculuqda həm naxış elementi kimi çıxış edir, həm də öz “qoruyucu”, “muhafizəkar” “sehirli” funksiyasını yerinə yetirir. Qeyd etməliyik ki, türklərdə hamayil təsvirləri muska və nəzərlik təsvirləri adlandırılır.⁵

Hamayildən Azərbaycan ərazisində də geniş istifadə olunmuşdur. Məişətdə özünəməxsusluğu ilə seçilən hamayillərin təsvirlərinə buranın toxuculuğunda da rast gəlmək olar. Bu cür təsvirlər xovsuz xalça növü olan kilimlərdə, xovlu xalçalarda daha geniş yayılmışdır. Qarabağın, Şirvanın və Qubanın göllü kompozisiyalı xalçalarında hamayil təsvirinin geniş yer aldığını xüsusilə qeyd etmək olar. Toxuculuqda olan hamayil təsvirinə “Zeyvə”, “Orduc”, “Qonaqkənd”, “Pirəbədil”, “Qaraqaşlı”, “Ərçiman” və s. xalçaları nümunə göstərmək olar.

Şirvan kilimində sadə, naxışa çevrilmiş hamayil təsvirləri ana haşiyənin kənarlarında sıra ilə yerləşdirilmişdir. Heç şübhəsiz ki, hamayil təsvirləri burada düzlükləri ilə də qoruyucu obrazını yaradır.

XIX əsrdə toxunulmuş “Zeyvə” xalçasında hamayil təsvirləri ara sahənin kənarlarında, ardıcıl prinsiplə yerləşdirilmişdir. Bu xalçada olan müxtəlif rəngli hamayil elementləri xalça boyunca yerləşdirilməklə, sanki xalçanın ətraf mühitdən qorunması üçün haşiyə sistemi ilə vəhdət təşkil edir. Bizə məlumdur ki, xalçanın gölü eli, obanı, haşiyəsi isə onun sərhədlərini ifadə edir. Buradakı hamayil təsvirlərinin yerləşdirilmə prinsipindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hamayil təsvirləri burada da – qoruyucu kimi çıxış edirlər.

“Orduc” adı ilə tanınan digər bir xalçada da hamayil təsvirlərinin talisman kimi çıxış etdiyini söyləmək olar. Bu xalçada hamayil təsvirləri xalçanın haşiyəsində – ana haşiyənin kənarlarında iki sırada bir sıra üzü aşağı, digər sıra isə üzü yuxarı, naxış elementləri kimi yerləşdirilmişdir. Lakin onların yerləşdirilmə prinsipi burada da möhkəm qoruyucu obrazını yaradır. Xalçanın ara sahəsinədəki üç düzbucaqlı göldən ikisində və ortadakı gölün isə mərkəzi gölündə biri – birinin əksinə olan dörd hamayil təsviri var.

Ümumiyyətlə, biz burada xalçalarda və s. dekorativ tətbiqi sahələrində mövcud olan bir sıra başqa elementlər kimi hamayil təsvirlərinin də sənət əsərlərinə yol açdığını müşahidə edirik. Daha çox Quba xalçalarında rast gəldiyimiz hamayil təsvirləri erkən dövrlərdə sxematik şəkildə təsvir olunurdusa sonrakı dövrlərdə nisbətən realistik formada təsvir edilirdi. XIX əsr “Zeyvə” xalçası ilə XX əsrin əvvəllərində toxunulmuş “Qonaqkənd” xalçalarını müqayisə etsək buradakı hamayil təsvirlərinin inkişaf xəttini aydın görürük.

Güc, qüdrət rəmzlərini özündə cəmləyən “Pirəbədil” xalçalarında da hamayil təsvirləri özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Pirəbədil” kompozisiyalı bu xalçada da ara sahənin kənarı ilə hamayil təsvirləri yerləşdirilmişdir. Xalçanın mərkəzi hissəsində də çoxluq təşkil edən hamayil təsvirləri müxtəlif variantlarda, müxtəlif rənglərdə verilmişdir.

Hamayilləri və onların tətbiqi sənət əsərlərində olan təsvirlərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar. Hamayillərin erkən formaları lap qədim zamanlardan mövcud olmuşdur və dünya xalqlarının bir çoxunun mədəniyyətində hamayillərə rast gəlmək olar. İslam yarandıqdan sonra müsəlmanların mədəniyyətində geniş yayılan hamayillər daha da inkişaf edərək, sadədən mürəkkəbə doğru formalaşmışdır. Hamayillərin zəngin, mürəkkəb formalarına daha çox türksoylu xalqların mədəniyyətində rast gəlinir. Bu xalqların mədəniyyətində bəzək, zərgərlik əşyasına çevrilən hamayildən hazırkı dövrdə də, müəyyən mənada sehrli, qoruyucu vasitələrin daşınması üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: hamayil, zərgərlik, tətbiqi sənət, xalq, din

Дурдана Гадирова(Азербайджан)

Таинственные элементы орнамента в образцах прикладного искусства

В статье анализируются роль и предназначение амулетов, которые использовались в качестве украшения и ювелирных изделий с древних времен, и их широкое распространение в декоративно прикладном искусстве. Амулеты встречаются в искусстве тюркских народов, а также и других народов мира.

Ключевые слова: амулет, ювелирное дело, прикладное искусство, народ, религия.

Durdana Gadirova(Azerbaijan)

The magic elements of ornament in the products of applied art

The article concerns the purpose and usage of amulets used as decoration and jewelry items from ancient times up to now, and their representations widely seen in decorative applied art. Amulets were very popular in the art of Turkic peoples as well as other nations of the world.

Key words: amulet, jewellery, applied art, nation, religious.